

Таракчы Вахдет*

Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ. Түркістан, Қазақстан.

**«...ХАЛҚЫ ҮШІН ҚАМ ЖЕП, ЕҢІРЕП ТУҒАН АЗАМАТ ЕДІ»
(МҰСТАФА ШОҚАЙ – СҰЛТАНБЕК ҚОЖАНОВТЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ)**

Автор корреспондент: yahdettarakci@hotmail.com

Түйін: Мақалада көрнекті тарихи тұлғалар Мұстафа Шоқай мен Сұлтанбек Қожановтарды тұлғалық қарым-қатынастары тарихи процестерге қатысты талданады. Түркістан өлкесіндегі қоғамдық-саяси сілкіністер кезінде көшбасшылық қызметімен жарқырай танылған Шоқайдың қызметі түркі халықтарының азаттық жолындағы күрестегі бірлігі идеясына негізделген болатын. Бұндай саяси ұстаным оның күрескерлік қызметінің бағыт-бағдарын айқындап, өлкедегі саяси қозғалысқа жаңа сипат берген болатын. Ол осы күрес барысында көптеген ұлттық элита өкілдерімен тығыз бірлікті жұмыс жасады. Солардың бірі Сұлтанбек Қожанов болатын. Екі қайраткердің кеңес өкіметі орнағанға дейінгі саяси ынтымақтастығы олардың жолы екіге бөлінгеннен кейінгі кезеңде идеялық ынтымақтастыққа ұласқандығы туралы тұжырымдар жасалған. С.Қожановтың кеңестік биліктің жоғары эшелонындағы қызметінде ұлттық мемлекеттілік құрудағы әрекеттері мен саяси көзқарастарынан Шоқайдың идеялық ықпалы аңғарылады.

Кілттік сөздер: Мұстафа Шоқай, Сұлтанбек Қожанов, тұлғалық қарым-қатынастар, тарих, Түркістан өлкесі, қоғамдық-саяси сілкіністер.

Сұлтанбек Қожановтың қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығын толық танып білу үшін оның тұлғалық қарым-қатынастары мәселесіне де назар аударылуы керек. Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды тұлғаландырудың басты шарттарының бірі – тарихи тұлғаны өз замандастарымен арадағы тығыз қарым-қатынастары арқылы таныту. Көрнекті мемлекет қайраткері ретінде С.Қожанов көптеген тарихи тұлғалармен араласқаны белгілі. Солардың арасынан оның саяси биографиясында елеулі із қалдырған М.Шоқайдың орны бөлек.

Шоқай мен Қожановтың байланысы Түркістан өлкесінің саяси-мәдени орталығы Ташкент қаласында басталды және осы қалада одан әрі өрбіді. Ташкенттен тыс жерлерде олар бір-бірімен ұшыраса алған жоқ. Әйтсе де, олардың тағдырында бұл саяси-рухани байланыс өмірлерінің соңына дейін жалғасып жатқан сияқты. Кеңестік биліктің Орта Азия мен Қазақстандағы ұлт саясатын әшкерелеген өткір мақалаларымен И.Сталиннің түн ұйқысын төрт бөлген М.Шоқай партия қатарына енгенімен өздерінің шынайы ұлттық элитаға тән азаматтық, отаншылдық биігінен төмендемеген қандастарына ризалық сезімін білдіреді. Ол «Смағұл Сәдуақас, Қожанұлы Сұлтанбек және Меңдешұлы Кеңес дәуірі орнаған кезде кеңес үкіметін бірден жақтап шыққан адамдар болатын. Бірақ олар, өткен тәжірбиелері көрсетіп отырғандай, Кеңес үкіметіне тек қара басының қамы үшін қызмет етпегенін біз жақсы білетінбіз. Сұлтанбек Қожанұлы қара басының қамын ойламайтын, халқы үшін қам жеп, еңіреп туған азамат еді. Ол бұдан былай да осы қасиеттерінен айрылмайды деп сенеміз» [1, Б.60] деген еді. Шын мәнінде Сұлтанбек осы сенімнің үдесінен шыға алды, өмірінің соңына дейін осы қасиеттерінен айнымады һәм ұлтының болашағына деген сенімін жоғалтпады.

Шоқайдың бұл бағасы Сұлтанбекке көзі тірісінде берілген әбден лайықты баға деп қабылдаймыз.

Бұл - ұлтының ұлы көсеміне лайықты тұлғаның бағасы.

Бұл - ұлтын ұлықтаған ұлылардың бірін-бірі тануының жарқын мысалы.

Екі қайраткердің байланысы Ташкент қаласындағы қазақ зиялыларының басын біріктірген «Кеңес» астыртын ұйымының қызметінде алғаш құжатталған. Осы құжатта

«Кеңес» астыртын ұйымының басшылары туралы біршама мәліметтер баяндалған. Д.Нысанбаевтың көрсетуі бойынша үйірменің төрағасы генерал Сейітжапар Асфендияров, төрағаның орынбасарлары Мұстафа Шоқай, Садық Өтегеновтер екендігі аталады. Білім жолын Ташкент ерлер гимназиясынан бастап, Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің заң факультетінде жалғастырған М.Шоқайдың да Түркістан өлкесіндегі қызметі кеңінен таныла бастағаны осы кезең. Ресейдің IV Мемлекеттік Думасы мұсылмандар фракциясының хатшысы болып саясатқа араласқан оның беделі өлкедегі 1916 ж. ұлт-азаттық көтерілістің патша өкіметі әскерлері тарапынан аяусыз басып-жаншылуының салдарын тексеруге келген Мемлекеттік дума комиссиясының жұмысына араласуы арқылы кең танымалдыққа ұласты. Әсіресе, оның Дума депутаттары арасындағы демократияшыл күштердің серкесі болып танылып үлгерген А. Керенскиймен жолдастығы өлкедегі билеуші элитаның арасында «өз адамы» ретінде қабылдануына қолайлы жағдай еді.

«Кеңес» астыртын үйірмесін басқаратын басшылық органды үйірменің бюросы атқарған. Соған қарағанда үйірменің өлкеде кең таралған желісі және көпсанды мүшелері болған. Олардың қызметіне басшылық жасаған бюро мүшелерінің әрқайсы жекелеген жұмыс салаларына жауапты болғандығы да белгілі жайт. Шындығында, үйірме мәжілісінің хаттамалары, бағдарламалық құжаттарының ғылыми айналымға шықпауы оның қызметі туралы тек болжамдар жасауға ғана мүмкіндік береді. Үйірменің бюро мүшелері Қоңырқожа Қожықов, Санжар Асфендияров, Серікбай Ақаев, Мұзарап Қасымов, Әлимұхамед Көтібаров, Алдабек Мангелдин, ал үйірменің хатшысы Зұлқарнайын Сейдалинов болатын.

Аталған саяси элита өкілдері Мұстафа Шоқаймен идеялас болған. Оның ұлт-азаттық қозғалыста саяси күрес тәсілдеріне сүйенген қайраткерлігі үйірме қызметінің өзегіне айналған үйірме 1917 ж. дейін қызмет жасаған. Қай уақытта, қандай жағдайда қызметін тоқтатқандығы белгісіз. Оның басшылығындағы қайраткерлер 1917 ж. қарбалас саяси оқиғаларға қызу араласып, әрқайсысы өлкедегі саяси күрестің алдыңғы легіне шықты. Үйірме басшыларының саяси қызметі өлкеде ғана емес, қазақ облыстарына да танымал болған.

Шоқай мен Қожановтың қарым-қатынасында Түркістан өлкесіндегі алғашқы тәуелсіз қазақ газеті «Бірлік туы» газетінің алар орны ерекше. Газет 1917 жылдың 24 маусымнан 1918 жылдың сәуір айының ортасына дейін Ташкент қаласында шығып тұрған. Ташкент қаласында 1917 ж. көктемде құрылған қазақ зиялыларының «Кеңес» астыртын үйірмесі газетті шығаруға ұйытқы болды. «Кеңес» үйірмесінің мүшелері Көлбай Төгісовтің редакторлығымен Ташкентте шығып тұрған «Алаш» газетінің негізінде жаңа басылым шығаруды ойластырып, С.Қожановты К.Төгісовпен келіссөз жүргізуге жіберді. Бірақ К.Төгісов «Алаш» газетінен айырылғысы келмейтіндігін танытқан соң ұйым мүшелері серіктік ашып, «Бірлік туы» атты жеке газет шығару жөнінде шешім қабылдайды. Кейіннен үйірме бюросының ұйғарымымен газеттің шығарушысы Қ.Болғанбаев болды. Газетті шығару ісіне М.Шоқай редактор ретінде атсалысты. Газет 1917 ж. 26 қарашада Қоқан қаласында өткен Бүкілтүркістан мұсылмандарының ІҮ съезі жариялаған Түркістан Мұхтариятының өзбек тіліндегі «Ұлуғ Туркистон», орыс тіліндегі «Голос Туркестана» газеттерімен бірге қазақ тіліндегі баспасөз органы болып бекітілді.

С.Қожанов осы газетте «Түркістанда орыс сиездері», «Түркістаннан» атты мақалалар жариялады. 1917 ж. 24 маусым шыға бастаған газеттің алғашқы екі санына М.Шоқай, одан кейінгі он үш санына Х.Болғанбаев, он алтыншы санынан бастап С.Қожанов редакторлық жасады, барлығы 29 саны жарық көрді. Газет кеңестік биліктің орнығуымен қысымшылыққа түсіп, жабылды.

Шоқай мен Қожановтың қарым-қатынастарында 1917 ж. 2–5 тамыз аралығында Ташкент қаласында өткен Түркістан өлкесіндегі қазақ халқы өкілдерінің съезі де ерекше орын алады. Съезге Сырдария, Жетісу, Самарқанд, Ферғана облыстарынан 82 өкіл

қатысты. Делегаттар қатарында Қ.Сармолдаев, Қ.Қожықов, Ә.Кенесарин, С.Аспандияров, М.Тынышбаев, Қ.Әлімбаев, И.Қасымов секілді секілді қайраткерлер болды. Съезд төралқасына құрметті төраға болып Сейджағыпар Аспандилов, төрағалыққа М.Тынышбаев, оның орынбасарлары болып Алдабек Мангелдин мен Ибрагим Қасымов, мүшелері болып Қоңырқожа Қожықов, Серікбай Ақаев, Әзімхан Кенесарин және Садық Өтегеновтер, хатшылыққа Зұлқарнайн Сейдалинов, Шахмардан Капсалямов және Сұлтанбек Қожановтар сайланды. Съезд күн тәртібіне барлығы 18 мәселе ұсынылды [2, С.1-5]. Бүкілресейлік құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидат ретінде съезд атынан 15 адам (М. Шоқай, Ә. Кенесарин, И. Қасымов, С. Өтегенов, Қ. Қожықов, С. Ақаев, Ә. Көтібаров, З. Сейдалинов, С. Аспандияров, С. Лапин, А. Мангелдин, Г. Аспандиярова, С. Қожанов, Х. Ибраһимов, С. Еренов) ұсынылған. Делегаттар Түркістан өлкесінде және оның облыстары мен уездерінде қазақ-қырғыз кеңесі ашылсын деген ұйғарым жасады. Осы съезд барысында Сырдария обл. қазақ кеңесінің құрамына С. Өтегенов, Ә. Көтібаров, И. Қасымов, Т. Рысқұлов, С. Қожанов сайланды.

1917 ж. қаңтардың 6-9 аралығында Түркістан қаласында Алашорда үкіметі арнайы ұйымдастырған Сырдария облысы қазақтарының съезі де Шоқай-Қожанов қарым-қатынасынан хабар береді. Съезге 82 өкіл жиналған. Олардың құрамында Перовск уезінен – 15, Әулиеата уезінен – 3, Ташкент уезінен – 9, Қазалы уезінен – 5, Черняев уезінен – 10, Түркістан уезінен – 20 өкіл болды. Сырдария облысы қазақтарының съезінде Алаш зиялылары ұлттық мемлекеттіліктің аса маңызды белгісі – территориялық тұтастыққа қол жеткізу идеясын көтерді. 5-13 желтоқсан 1917 ж. Орынбор қаласында өткен Жалпы қазақ-қырғыз съезінің Түркістан қазақтарын Алаш автономиясына қосу мәселесі шешімін таба алмады. Сол себепті де осы съезді шақыруға шешім қабылданып, Ә.Бөкейханов пен М.Шоқайдың «Қазақ» және «Бірлік туы» (№17 1917 ж. 14 желтоқсаны) газеттерінде жарияланған «Сырдария облыстық съезін шақыру туралы» жеделхатында «съезге болыс басы бір кісінің үстіне мына кісілер арналып шақырылды» [1, Б.20] деп арнайы тізім ұсынған. Съездің ұйымдастыру жұмысында Түркістан төңірегінде туып өскен С. Өтегенов, С. Қожанов, Қ. Қожықов және С. Алдабергеновтер белсене қызмет жасаған. С. Қожановтың съезге қатысқандығын оның Сырдария облысы қазақтарының съезінде сөйлеген сөзі «Бірлік туы» газетінің идеясы негізінде болды және оның большевиктермен бітіспестігін танытты» [3, С.146] деген дерек айғақтайды.

Съезге Алашорда үкіметі атынан Б. Құлманов, Т. Құнанбаев, М. Дулатов қатысты. Сондай-ақ съезге Түркістан автономиясы атынан және Орал облысының Темір уезі мен Торғай облысының Ырғыз уезі қазақтарынан бірнеше өкіл келді. Съезге М. Шоқай пен М. Тынышбаев арнайы шақырылған болатын. Бірақ олар Түркістан Мұхтариятындағы кабинеттік дағдарысқа байланысты съезге қатыса алмады. Съезде Сырдария облысы қазақтарының Алаш автономиясына қосылу жайы басты мәселе етіп қойылып, қызу талқыланды. Сөйтіп, бұл жөнінде қабылданған қаулыда Сырдария облысы осы күні тегіс Түркістан автономиясында болғандықтан әзірге Түркістан автономиясы құрамында қалады; Алаш автономиясы жарияланып, Түркістан автономиясымен одақ болса, Сырдария қазақтары сол күннен Алаш автономиясына қосылады; Сырдария қазақтары қосылғанда Алаш автономиясының астанасы Түркістан қаласы болады деп көрсетілді. Съезде Түркістан автономиясының Ұлттық кеңесіне Ақмешіттен М. Шоқай, Әулиеатадан Ә. Кенесарин, Шымкенттен С. Сейітов, Ташкенттен Ә. Көтібаров, Түркістаннан Д. Алтынбаев, Қазалыдан М. Күзембаев ұсынылды. Бұл тізімдегі М.Шоқай Түркістан Мұхтарияты Уақытша Ұлттық кеңесінің мүшелігіне 28 қарашада сайланған болатын. Ал тізімдегі одан басқа қайраткерлер Ұлттық кеңес құрамындағы қазақтардың үлес салмағын арттыру мақсатында қосымша ұсынылған деп білеміз.

Шоқай Түркістан Мұхтариятының 1918 ж. ақпанында большевиктер тарапынан қан-жоса етіп қуып таратылуынан соң мұғажырлық жағдайда күрес жүргізуге мәжбүр болған. Дегенмен, ол Баку қаласында жүрген кезінде Сұлтанбек Қожановтан Түркістанға

оралып, қызметке араласуға шақырған жеделхат алады. Қожанов бұл кезде Ташкентте Ағарту халкомы болып қызмет істейтін еді.

Кейіннен большевиктер Шоқайдың Түркістандағы «саяси көлеңкесімен» күресуді қолға алады. Бұл мәселені тарихшылар Ташкентте шығып тұрған «Ақ жол» газеті төңірегінде өрбіген саяси үдеріспен байланыстырады. Кеңес қоғамындағы партиялық әдебиетте мемлекеттік биліктің жоғары эшелонындағы ұлттық басқару элитасының қызметіне сыңаржақ бағалар берілген. Әйтсе де, ол бағалардың арасында сыңаржақ тұжырымдар да кездеседі. Айталық, «Ходжановтар негізінен «Ақ жол» газетінің төңірегіне топтасып, онда өздерінің ұлтшыл-уклонистік көзқарастарын жарнамалады» [3, Б.184-185] деп топшылдық күреске ұлтшылдық идеялардың негіз болғанына назар аударады. «Ақ жол» газетіне қатысты Сталиннің белгілі хатының ықпалымен жасалған бұл партиялық тұжырым Түркістандағы ұлттық элитаның қызметіне берілген саяси бағаның өзегіне айналды. Осылайша «Ақ жол» газетіне кеңестік қоғам тарихшылары біржақты баға беріп, биліктің идеологиясы мәселені ұзақ жылдар бойы жабық тақырыпқа айналдырды. «Ақ жол» газетіне қатысты партиялық тұжырымдардың мынадай қисындар тізбегі негізінде жасалғанын аңғарамыз: «Бірлік туы» Алашорданың баспасөз органы болған «Қазақ» газеті сияқты Түркістан автономиясының органы болды, ұлтшылдық бағыттағы «Шурои-Исламияны» қолдады. М.Шоқай, Қ.Болғанбаев, С.Қожанов редакторы болған газеттің төңірегіне топтасқан ұлтшылдар кеңестік билік басына келіп, енді «Ақ жол» газетін шығарып отыр. Олар өздерінің ұлтшылдық бағытын одан әрі жалғастырып, шет елде кеңес өкіметіне қарсы идеологиялық майдан ашқан алашордашыл М.Шоқаймен байланысын одан әрі жалғастыруда.

Сталин «Ақ жол» газеті туралы хатында «Мен осыған байланысты белгісіз емес Шоқаевтың ақгвардияшыл баспасөздегі кейбір мақалаларын еске түсірдім және өзімді шошытқан осы мақалалар мен «Ақ жол» журналының рухани «бірлігі» деуге болатын кейбір жаңалықты аштым. Ақылға сыймаса да бұл факт. «Ақ жол» әрине, өзі де аңғармастан Шоқаевқа көлемді материал берді» деп қахарын төккен екен.

Қорыта айтқанда, ұлтжандылығымен Түркияға өзінің туған елінен бұрын танылған Мұстафа Шоқайдың саяси ізбасары деп айтуға болатын Сұлтанбек Қожановтың тағдыры өте аянышты аяқталды. Ол өзі аянбай қызмет істеген Кеңес өкіметінің тарапынан ұлтшылдығы үшін қуғын көрді және сол саяси қуғынның құрбаны болды. Осыдан үш жыл бұрын Москва қаласындағы Коммунарка атты қуғын-сүргін құрбандары полигонында Сұлтанбек Қожановтың жерленген жеріне зиярат жасаған кезде басыма келген ойларды қайраткердің 125 жылдығына арналған ғылыми конференцияда баяндай алғаным қазақтың осы бір аса дарынды тұлғасының алдында өтеген парызым деп білемін.

Әдебиеттер тізімі

1. Шоқай М. Таңдамалы. 2 томдық. Алматы: Қайнар, Т-2.-1999. -520 б.
2. Сборник важнейших декретов, постановлений и распоряжений правительства ТССР за 1917–1922 гг. Ташкент, Издания Комиссии СНК, 1923, 213 с.
3. Қазақстан коммунистік партиясы тарихының очерктері. Орысша екінші басылымынан ауд. Алматы, 1985. -735 б.

Аннотация: В статье проводится анализ личных отношений видных исторических деятелей Мустафы Шокая и Султанбека Кожанова с точки зрения происходивших в тот период исторических процессов. В эпоху общественно-политических потрясений в Туркестане, Шокай выполнял роль яркого лидера, деятельность которого основывалась на идеи единства тюркских народов в их борьбе за свободу. Такой политический путь не только определил направление его деятельности, но и придал новый характер политическому движению в регионе. В своей борьбе Шокай наладил тесные связи со многими представителями национальной элиты, одним из которых являлся Султанбек Кожанов. В статье даются заключения, как политическое соотничество двух исторических деятелей до установления Советской власти превратилось в

идейное сотрудничество в более позднее время, когда их пути разошлись. В политическом мировоззрении и деятельности С.Кожанова по созданию национальной государственности, будучи одним из представителей высшего эшелона советской власти, угадывается идейное влияние Шокая.

Abstract: This article deals with the analysis of the personal relationships of prominent historians Mustafa Shokay and Sultanbek Kozhanov from the point of historical processes view. In the period of social and political upheavals in Turkestan, Shokay served as a bright leader, whose activities were based on the ideas of the Turkic people's unity in their struggle for freedom. Such a political path not only determined the direction of its activity, but also gave a new character to the political movement in the region. In his struggle, Shokay was in close relations with many representatives of the national elite, one of whom was Sultanbek Kozhanov. The article concludes how political cooperation between two historical figures before the establishment of Soviet power turned into ideological cooperation at a later time, when their paths were divided. In the political outlook and activities of S. Kozhanov on the creation of national statehood, being one of the representatives of the highest echelon of the Soviet government, Shokay's ideological influence is guessed.